

Politeja

Nr 5(86), 2023, s. 35-54

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.86.03>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Katarzyna GELLES

Uniwersytet Wrocławski

katarzyna.gelles@uwr.edu.pl

MIEDZY POTĘPIENIEM A (N)OSTALGIĄ

O UPOLITYCZNIANIU ENERDOWSKIEGO DZIEDZICTWA W ZJEDNOCZONYCH NIEMCZECH

ABSTRACT

Between Condemnation and (N)ostalgia: On the Politisation of the Legacy of GDR in Reunified Germany

Reunified Germany emerged on the map of Europe in 1990. At first, settling an account with the communist Germany proceeded in a simplified way – everything about them seemed evil. Over time, this judgement became less biased and more comprehensive. At the beginning of the 21st century, the “trend for the East”, which was called *Ostalgie*, prevailed. From that point forward, dealing with their past balances between a sentimental journey to the time of the German Democratic Republic and a harsh assessment of that reality. Until this day, modern Germany constitutes two unequal parts, as the polls confirm. They continue to be divided by a mental barrier — an invisible ‘wall in people’s heads’, and many residents of the new lands still feel foreign in their own country. Their dissatisfaction is consciously and effectively exploited by the populist Alternative for Germany party. How the East German heritage becomes an instrument of political influence is the leading question of this article. The sources, mainly German, consist primarily of subject literature, documents, statistical reports and analysis of public opinion research centres, as well as comments of experts and press.

Keywords: GDR, dictatorship, ostalgie, reckoning with the past, politisation

Słowa kluczowe: NRD, dyktatura, ostalgia, rozrachunek z przeszłością, upolitycznienie

WPROWADZENIE

W państwach Europy Środkowo-Wschodniej, które po II wojnie światowej znalazły się w radzieckiej strefie wpływów, przewycięzanie komunistycznej przeszłości pozostaje do dziś przedmiotem działań politycznych decydentów oraz publicznej debaty. Wszędzie był to proces trudny, nierzadko bolesny, dla jednych niewystarczający, według innych zaś sięgający za daleko, składał się jednak na budowanie nowej wspólnotowej tożsamości w dobie transformacji ustrojowej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. O niemieckiej specyfice rozstrzyga fakt, iż od 3 października 1990 roku w „nowej” Republice Federalnej Niemiec (RFN) znaleźli się ludzie funkcjonujący przez poprzednie 40 lat w przeciwstawnych systemach politycznych. Różniły ich doświadczenia, świadomość społeczna i pamięć historyczna, a przy tym nie były to równe części, gdyż zjednoczenie polegało w istocie na inkorporowaniu dawnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) do RFN. Mimo to większość uważała, że *Niemcy z NRD mieli niesamowite szczęście [...] w ciągu jednej nocy przyłączeni zostali do sprawnie funkcjonującego bogatego systemu Niemiec Zachodnich*¹. I choć na fali euforii towarzyszącej dziejowej chwili nadzieję rozbudzały zapewnienia kanclerza zjednoczenia Helmuta Kohla o „kwitnących krajobrazach”, w które dzięki staraniom wszystkich obywateli niebawem miały przeobrazić się nowe kraje związkowe, osiągnięcie wewnętrznej spójności jawiło się wówczas jako karkołomne wyzwanie. Popularne określenia *Ossis* i *Wessis* (czyli wschodniacy i zachodniacy) oddawały faktyczny stan kraju, wciąż podzielonego niewidocznym murem.

„Drugie Niemcy” – ich funkcjonowanie oraz to, co po nich pozostało – to temat nieustannie aktualny, który nie tylko doczekał się licznych opracowań i w dalszym ciągu cieszy się zainteresowaniem badaczy, lecz także pozostaje obecny w publicznym dyskursie i w codziennym życiu obywateli. Zasadniczym celem rządu federalnego po 1990 roku było przewycięzanie skutków wschodnioniemieckiego reżimu wraz z możliwie szybkim zniwelowaniem różnic pomiędzy nowymi i starymi landami. O sukcesie lub porażce władz państwowych na tym polu miała rozstrzygnąć umiętność swoistego *administrowania zapominaniem i regulowania zbiorową pamięcią*².

Głównym tematem artykułu jest enerdowskie dziedzictwo, zasadniczą tezę zaś stwierdzenie, że wciąż odgrywa ono znaczącą rolę we współczesnych Niemczech, szczególnie w nowych krajach związkowych, gdzie nie jest li tylko reliktem przeszłości – nadal determinuje ich rozwój oraz zachodzące tam przeobrażenia polityczne, społeczno-ekonomiczne, kulturowe czy obyczajowe, a przy tym stanowi istotny element samookreślenia ich mieszkańców, nawet jeśli do pewnego stopnia to subiektywne odczucie. Co więcej, zjednoczenie od samego początku podlega w życiu społeczno-politycznym instrumentalizacji. Nawiązując do wiodącego pytania o upolitycznione

¹ J. Trenkner, *Niemieckie lustro*, rozmawiała P. Gulińska-Jurgiel, przeł. A. Szyba, wstęp A. Boniecki, Warszawa 2011, s. 174.

² S. Huhnholz, *Geschichte/Gedenken*, [w:] *Handbuch Staat*, red. R. Voigt, Wiesbaden 2018, s. 451-463.

dziedzictwo, w tekście scharakteryzowano główne sposoby odnoszenia się do postkomunistycznej schedy. Można zaobserwować skłanianie się na przemian ku różnym tendencjom – wschodnioniemiecką spuściznę traktuje się w tonie oskarżycielskim, bierze w obronę, wspomina ze smutkiem lub sentymentem. Dlatego uwagę skupiono zwłaszcza na rozrachunku z dyktaturą, fenomenie nostalgii oraz podatności mieszkańców nowych landów na skrajnie prawicową retorykę. Podstawę materiałową – w przeważającym stopniu niemieckojęzyczną – obok literatury przedmiotu tworzą dokumenty, opracowania statystyczne i analizy ośrodków badania opinii społecznej, wypowiedzi ekspertów oraz prasa³. W tekście posłużono się przede wszystkim metodami analizy źródeł oraz dyskursu, a także historyczną.

Na wstępie należy zauważyć, że termin „upolitycznienie” jest wieloaspektowy i może być używany w różnych kontekstach, jednak najprościej ujmując oznacza on *nadawanie czemuś lub zyskiwanie przez coś politycznego znaczenia*⁴. W tekście przyjęto zatem, że chodzi o wykorzystanie wschodnioniemieckiej przeszłości w szeroko rozumianej polityce dla osiągnięcia związanych z nią celów, przy czym – jak zauważa historyk i politolog Robert Traba – *politycy fetyszyzują zbiorową pamięć koniecznością uprawiania polityki historycznej*⁵. Rządzący dysponują skutecznymi narzędziami tworzenia dogodnego dla siebie obrazu przeszłości. Czynią to na wiele sposobów: udzielając wsparcia finansowego i niematerialnego wybranym inicjatywom czy dotując działalność instytucji takich jak archiwa, muzea, miejsca pamięci i fundacje. Zadaniem państwa jest też tworzenie ram prawnych dla dbałości o narodową spuściznę (np. ustawodawstwa w zakresie ochrony zabytków, zakazów propagowania totalitaryzmu). Upolitycznianie dziedzictwa staje się szczególnie widoczne po przełomowych przemianach, np. w związku z transformacją ustrojową, kiedy nowa władza rewiduje

³ W polskim piśmiennictwie występuje pod tym względem, co zrozumiale, asymetria, choć polscy badacze także podejmują problematykę wschodnioniemiecką – w odniesieniu do NRD i doświadczeń transformacyjnych po 1990 roku; rzadziej poruszane są zagadnienia związane z komunistycznym dziedzictwem (jego różnorodnymi przejawami i sposobem traktowania). Wśród opracowań książkowych zob. m.in. J. Holzer, J.M. Fiszer, *Przemiany w Polsce i NRD po 1989 roku*, Warszawa 1996; *Polska–Niemcy a transformacja systemowa*, red. W. Małachowski, Warszawa 1997; *Transformacja ustrojowa państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. E. Zieliński, Warszawa 1996; *Transformacja ustrojowa w Europie Środkowo-Wschodniej. Płaszczyzny, wymiary, kierunki*, red. S. Wróbel, Toruń 2010. Artykuły problemowe poświęcone tym sprawom zamieszczane są na łamach czasopism naukowych (wśród nich np. „Przegląd Zachodni”, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, „Niemcoznawstwo”, „Zeszyty Niemcoznawcze PISM”) oraz prasy. Do rozrachunku z komunistyczną przeszłością nawiązywały autorzy prac takich jak: *Nostalgia. Eseje o tęsknocie za komunizmem*, red. F. Modrzejewski, M. Sznajderman, Wołowiec 2002; K. Wóycicki, *Niemiecka pamięć. Rozrachunek z przeszłością NRD i przemiany niemieckiej świadomości historycznej*, Warszawa 2011; A. Wolff-Powęska, *Polacy–Niemcy. Sąsiedzi pod specjalnym nadzorem*, Poznań 2018. Transformacja ustrojowa (byłej) NRD często jest ujmowana w szerszym kontekście przemian państw byłego bloku wschodniego lub w porównaniu z doświadczeniami polskimi.

⁴ M. Karwat, *Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy*, „Studia Politologiczne” 2010, no. 17, s. 88.

⁵ R. Traba, *Polska i niemiecka kultura pamięci*, [w:] *Interakcje. Leksykon komunikowania polsko-niemieckiego*, red. A. Gall i in., t. 2, Wrocław 2015, s. 41.

dotychczasową ocenę (niektórych) wydarzeń historycznych na rzecz swych aktualnych potrzeb. W dalszej części zostaną wskazane główne obszary i przejawy występowania tego zjawiska w zakresie pamięci o NRD w zjednoczonych Niemczech.

ROZRACHUNEK Z PRZESZŁOŚCIĄ

Proces przepracowywania schedy po komunizmie rozpoczął się tuż po osiągnięciu jedności – narrację o NRD zdominował krytyczny ton, deprecjonujący jej istnienie. Jako że zunifikowany kraj potrzebował fundamentu łączącego jego mieszkańców, zaczęto kreować politykę historyczną z wykorzystaniem narracji podwójnej przeszłości⁶, w której Niemcy Zachodnie były tymi lepszymi i demokratycznymi, a Niemcy Wschodnie – dyktaturą zza żelaznej kurtyny. Istnienie tej ostatniej uznano za zamknięty epizod, a głównym postulatem stało się rozliczenie z minionym systemem. *W przestrzeni publicznej zacierano ślady kojarzone z poprzednią epoką, zmieniając nazewnictwo czy likwidując symbole* (np. wyburzono ulokowaną w centrum Berlina siedzibę parlamentu NRD – Pałac Republiki)⁷. Na marginesie należy odnotować, że działania takie prowadzą do paradoksu charakterystycznego dla większości państw postkomunistycznych: tępienie pozostałości po wcześniejszym ustroju pozostaje sprzeczne z ochroną np. wytworów sztuki czy zabytków, stanowiących część ich kulturowego dziedzictwa.

Prowadzone badania oraz toczone dyskusje – do udziału w nich zapraszano przeważnie przedstawicieli zachodnioniemieckich elit oraz enerdowskiej opozycji – skupiały się na wymiarze ideologicznym „drugich Niemiec”, uznanych za państwo bezprawia (niem. *Unrechtsstaat*)⁸. W ten sposób *przeszłość stawiała się tematem politycznym, przez co każdą ewentualną debatę nad nią można było łatwo zdyskredytować*⁹. Podejście do wschodnioniemieckiego dziedzictwa zdominowała perspektywa ofiar represji i pamięć o dyktaturze

⁶ K. Wóycicki, *Niemiecka pamięć...*, s. 202-203.

⁷ Zwolennicy rozbiórki powoływali się na konieczność wyrugowania pozostałości po reżimie komunistycznym, z kolei przeciwnicy opowiadali się za zachowaniem ciągłości historycznej. W pewnym sensie historia zatoczyła koło, ponieważ obecnie stoi w tym miejscu zrekonstruowany Zamek Królewski, którego ruiny wysadzono w powietrze w 1950 roku na polecenie wschodnioniemieckich władz, gdyż uosabiał „pruski imperializm”.

⁸ Opinie na ten temat zob. m.in.: E. Jesse, *War die DDR ein Unrechtsstaat?*, Konrad Adenauer Stiftung, [online] <https://www.kas.de/de/web/extremismus/linksextremismus/war-die-ddr-ein-unrechtsstaat>, 15 VII 2023; „Der Begriff SED-Diktatur trifft es besser”. *Das Interview führte Carolin Fromm*, NDR, 7 X 2019, [online] <https://www.ndr.de/geschichte/Der-Begriff-SED-Diktatur-trifft-es-besser,unrechtsstaat100.html>, 15 VII 2023; E.-W. Böckenförde, *Rechtsstaat oder Unrechtsstaat?*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 2015, 13 V; W. Sonne, *War die DDR ein Unrechtsstaat? Ja, was denn sonst!*, „Cicero. Magazin für politische Kultur”, [online] <https://www.cicero.de/innenpolitik/unrechtsstaat-debatte-die-totalitaere-rechtsstaatslogik-der-linken/58313>, 15 VII 2023; J. Lorenz, *Die DDR ein Unrechtsstaat? Streit um Deutungshoheit*, „Die Tageszeitung” 2019, 8 X. Zob. też J.-W. Müller, *Rozliczenie z enerdowską przeszłością – rewizja procesu*, „Res Publica Nowa” 2009, no. 7, s. 35-43.

⁹ K. Malicki, *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa 2012, s. 15. Por. „Kein totaler Unrechtsstaat”. *DDR-Außerungen bringen Ministerpräsident in Bedrängnis*, „Der Spiegel” 2009, 22 III; L.-B. Keil, *Lothar de Maizière hält DDR nicht für einen Unrechtsstaat*, „Die Welt” 2010, 24 VIII.

(niem. *Diktaturgedächtnis*). Dokonanie gruntownego rozrachunku niemiecki parlament – Bundestag – powierzył specjalnym komisjom ankietowym, których zadaniem z założenia jest *wyjaśnienie bardziej kompleksowych spraw i przedstawienie obiektywnego spojrzenia na sprawę*¹⁰. Pierwsza komisja, do zbadania historii i następstw dyktatury Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) w Niemczech (Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”), za cel prowadzonych w latach 1992-1994 działań przyjęła polityczno-historyczną analizę i polityczno-moralną ocenę dziejów NRD. Wyniki jej prac – materiały i protokoły – ukazały się drukiem już w 1995 roku¹¹. Z kolei druga w latach 1995-1998 zajmowała się przezwyciężaniem skutków dyktatury SED w procesie niemieckiej jedności (Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit”). Raport końcowy opublikowano w czerwcu 1998 roku¹².

Trzeba też wymienić powołany przez rząd niemiecki urząd Pełnomocnika Federalnego do spraw Materiałów Państwowej Służby Bezpieczeństwa NRD (Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, BStU), zwany potocznie Urzędem Gaucka, od nazwiska pierwszego w tej funkcji Joachima Gaucka, pastora i enerdownskiego opozycjonisty. Jak wspominał on sam, choć *zorganizowany jak wyższy urząd federalny, nie był urzędem jak każdy inny. Uważaliśmy się za latarnie morskie rozświetlające mrok. [...] Zalała nas powódź wniosków; do wiosny 2006 roku napłynęło ich sporo ponad 6 milionów, z czego aż prawie 2,6 milionów dotyczyło osobistego wglądu do akt*¹³. Każdy obywatel miał możliwość dostępu do swojej teczki, która pozostawała dotychczas w zasobach owianej złą sławą Stasi (potoczne określenie wschodnioniemieckiego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego [Ministerium für Staatssicherheit]). Od rozpoczęcia pracy archiwum akt pod koniec 1990 roku do 31 grudnia 2022 roku wpłynęło 7 438 829 takich próśb i zapytań¹⁴. W 2021 roku działalność urzędu dobiegła końca, symbolicznie wyznaczając kres dekomunizacji, a zgromadzoną dokumentację przekazano Archiwum Federalnemu (Bundesarchiv).

*W 1991 r. w dyskusji o byłej NRD dominował temat безпеiki. Uważałem to za błąd*¹⁵ – wspominał w jednym z wywiadów Markus Meckel, podobnie jak Gauck,

¹⁰ J. Juchniewicz, *Status i rola opozycji parlamentarnej niemieckiego Bundestagu – zagadnienia wybrane*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, no. 1, s. 229.

¹¹ *Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”*, Baden-Baden 1995.

¹² *Schlußbericht der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit”*, Deutscher Bundestag 13. Wahlperiode, Drucksache 13/11000.

¹³ J. Gauck, *Wspomnienia. Zima latem – wiosna jesienią*, współpr. H. Hirsch, przeł. B. Ostrowska, Warszawa 2014, s. 275-277.

¹⁴ *Zob. Stasi-Unterlagen-Archiv in Zahlen*, [online] <https://www.stasi-unterlagen-archiv.de/ueber-uns/bstu-in-zahlen/>, 15 VII 2023.

¹⁵ *Aufklärung über DDR-Diktatur – auch ein Mittel gegen Kreml-Propaganda* [wywiad z Cezarym Bazydłą], 20 V 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/politik-gesellschaft/enquete-kommission-markus-meckel-102.html>, 15 VII 2023.

pastor i działacz opozycji demokratycznej w NRD. Także dziś jest przekonany, że wciąż trzeba badać dzieje komunistycznych Niemiec, bo ten, kto zna przeszłość dyktatury, tym bardziej będzie szanował i cenił demokrację. Wnioski zawarte we wspomnianym raporcie komisji ankietowej z 1998 roku dały asumpt do powołania w tym samym roku, przy współudziale Meckela, Federalnej Fundacji Badań nad Dyktaturą SED (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur). W kolejnych latach stała się ona *istotnym publicznym podmiotem zajmującym się rozliczeniem z komunistyczną historią w XX wieku*¹⁶.

Powinnością demokratycznego państwa było nie tylko pielęgnowanie pamięci o ofiarach niesprawiedliwości i przemocy; miała ona jednocześnie zapewnić – przyszłym pokoleniom ku przestrodze – gruntowną wiedzę na temat funkcjonowania wschodnioniemieckiego reżimu. Od początku zresztą istniało (co prawda niewielkie) grono polityków oraz badaczy postulujące porzucenie tej czarno-białej konwencji na rzecz pozbawionego emocji, za to bardziej wielostronnego potraktowania dziejów NRD. Wśród historyków, którzy zajmują się wybranymi obszarami enerdowskiej przeszłości i systematycznie ogłaszają drukiem wyniki swoich naukowych ustaleń, można wymienić: Christopha Kleßmanna, Ilko-Saschę Kowalczyka, Ulricha Mähler-ta, Wilfriede Otto, Martina Sabrowa czy Stefana Wolle. Uwagę koncentrują oni przede wszystkim na aspektach polityki wewnętrznej (m.in. społecznym, bezpieczeństwie), choć nie brakuje opracowań poświęconych zagadnieniom relacji zewnętrznych NRD.

Imperatyw szerokiego podejścia do najnowszej historii skutkował ponadto wieloma inicjatywami, w które włączyły się m.in. Federalna Centrala Kształcenia Obywatelskiego (Bundeszentrale für politische Bildung), muzea oraz miejsca pamięci (np. w dawnych więzieniach Stasi w Berlinie-Hohenschönhausen i Budziszynie czy Miejsce Pamięci i Centrum Dokumentacji Muru Berlińskiego [Gedenkstätte Berliner Mauer]). Powstawały programy oświatowe, liczne publikacje, a także fora wymiany naukowej. Wydaje się, że sposób patrzenia na rozwój oraz funkcjonowanie komunistycznych Niemiec faktycznie stopniowo ulegał zmianie – stawał się bardziej wyrazisty i kompleksowy, zaczęto dostrzegać nie tylko negatywne aspekty ich istnienia.

Przy tak różnorodnej i bogatej ofercie z zakresu edukacji obywatelskiej niepokojący pozostaje fakt, iż w „starej” RFN niespecjalnie interesowano się tym, jak żyło się współobywatelom w minionym ustroju. Zamiast niemiecko-niemieckiego dialogu nasilały się wzajemne uprzedzenia i stereotypy. W zachodnich Niemczech Wschód jawił się jako *okropne miejsce, pełne budynków z betonowych płyt, za których szarymi fasadami mieszkali nudni ludzie, mówiący dziwnym językiem i noszący brzydkie ubrania*. Po drugiej stronie Zachód uchodził za *matecznik kapitalizmu, pełen aroganckich karierowiczów, którzy bezlitośnie nękają każdego o odmiennych poglądach*¹⁷.

Potwierdzały to sondaże z kolejnych lat, przykładowo w 2006 roku co drugi, w 2019 roku zaś co szósty zachodni Niemiec przyznawał, że nigdy nie był we

¹⁶ M. Meckel, *Osobista historia wolności. Wspomnienia*, przeł. A. Grzybkowska, Warszawa–Berlin 2023, s. 292.

¹⁷ *Klischee olé. Meckerossi, Besserwessi*, „Der Spiegel” 2007, 13 IV.

wschodniej części kraju, od kiedy ten się zjednoczył¹⁸. Połowa zachodniaków, jak wynikało z badania przeprowadzonego na zlecenie wspomnianej Fundacji na 25. rocznicę zjednoczenia, nie miała potrzeby dowiadywania się więcej o enerdowskiej historii. Zresztą już w trakcie prac pierwszej z wymienionych komisji ankietowych stwierdzano wśród obywateli i polityków spadek zainteresowania dziejami NRD¹⁹. Tego wyobcowania nie udało się przezwyciężyć mimo upływu 30 lat. Kiedy jesienią 2022 roku zapytano o opinię mieszkańców nowych landów, 67% wyraziło przekonanie, iż Niemcy nie zrosli się jeszcze w jeden naród. Co godne odnotowania, zdaniem respondentów rozdzwięk między Wschodem i Zachodem pogłębił się w obliczu bieżących wydarzeń – trwającej od lutego tegoż roku wojny na Ukrainie oraz polityki niemieckiego rządu wobec Federacji Rosyjskiej w następnych miesiącach. Wschodniacy, tradycyjnie wykazujący więcej zrozumienia dla rosyjskich interesów narodowych, jednocześnie zaś większy dystans do USA i zachodniego sojuszu, w swoim przekonaniu potrafią bardziej kompetentnie i trafnie ocenić rozwój sytuacji za sprawą wcześniejszej socjalizacji w komunistycznym kraju²⁰.

TĘSKNOTA ZA PRZESZŁOŚCIĄ

U progu XXI wieku wspomnienia o „drugich Niemczech” zdawały się odbijać niczym wahadło w przeciwną stronę – zapanowała moda na enerdowskie symbole, rzeczy codziennego użytku, a nawet dania rodem z socjalistycznych stołówek. Turystom proponowano wycieczki wschodnioniemieckimi śladami, zmotoryzowane wyprawy trabantami czy hotele urządzone „jak dawniej”. Ów komercyjny trend nazwano *ostalgią* (niem. *Ostalgie*), pojęciem łączącym dwa słowa – „nostalgia” i „Wschód”, w wolnym tłumaczeniu oznaczającym „tęsknotę za Wschodem”, utożsamianym z NRD. Rozprowagował je na początku lat 90. XX wieku drezdeński kabareciarz i aktor Uwe Steimle, występujący w programie telewizyjnym o takim właśnie tytule, a w 1993 roku członkowie Towarzystwa Języka Niemieckiego (Gesellschaft für deutsche Sprache e. V.) uznali „ostalgię” za słowo roku. Jednak dopiero 10 lat później zyskało ono popularność za sprawą wielokrotnie nagradzanego filmu *Good bye, Lenin!* (2003)²¹. Na fali powodzenia zaczęły powstawać chętnie oglądane programy rozrywkowe nawiązujące do czasów, kiedy

¹⁸ *Fast jeder zweite Wessi war noch nie im Osten*, „Der Spiegel” 2006, 27 XII; *Umfrage: Jeder sechste Westdeutsche war nach 1989 noch nicht im Osten*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 7 XI 2019, [online] <https://www.rnd.de/politik/umfrage-jeder-sechste-westdeutsche-war-nach-1989-noch-nicht-im-osten-VPI4SJVLE6NEX7ZSIYQN55ZKCM.html>, 15 VII 2023.

¹⁹ *DDR-Erbe: Kein Interesse*, „Die Tageszeitung” 1994, 10 X.

²⁰ *Russlandpolitik: Zwei Drittel sehen größere Spaltung zwischen Ost- und Westdeutschen*, mdr.de, 3 X 2022, [online] <https://www.mdr.de/nachrichten/deutschland/gesellschaft/umfrage-deutsche-einheit-104.html>, 15 VII 2023.

²¹ *Good bye, Lenin!*, reż. W. Becker, Niemcy 2003. J. Ziegengeist, *DDR-(N)Ostalgie in deutschen Nachwende-Spielfilmen von 1990 bis 2006. Zwischen Kritik und Kult*, „Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte” 2011, vol. 13, s. 119-153.

Niemcy Wschodnie były osobnym krajem²². Wkrótce różne przedmioty z minionej epoki bądź odpowiednio stylizowane można było kupić na pchlich targach albo obejrzeć choćby w działającym od 2006 roku berlińskim Muzeum NRD (DDR Museum) czy na podobnych ekspozycjach w wielu innych miastach. Co trafiało na śmietnik tuż po zjednoczeniu, teraz urastało do miana kultowego – a warto przypomnieć, że w 1990 roku przeciętny wschodniak pozbył się 1,2 tony różnych niepotrzebnych już rzeczy, by za dopiero wprowadzoną markę niemiecką (DM) móc kupić zachodnie produkty, których szeroki wybór zastąpił dawny asortyment²³.

Ciekawą wschodnioniemiecką pozostałością okazały się tzw. Ost-Ampelmännchen, czyli zawiadujące ludziki z sygnalizacji świetlnej, sukcesywnie usuwane i zastępowane wzorami ze „starej” RFN. Udało się je ocalić dzięki projektantowi Markusowi Heckhausenowi, który z powodzeniem przekuł pomysł w sukces, stworzył bowiem liczne gadżety z charakterystycznym logo – lampy, koszulki, torby i wiele innych. Sklepy marki Ampelmann stały się turystyczną atrakcją i znajdują wielu fanów. Ludziki powróciły na przejścia dla pieszych niemieckich miast, a nawet zyskały swą żeńską odpowiedniczkę.

Renesans przeżywały również popularne niegdyś produkty spożywcze (tzw. *Ostprodukte*); na półki sklepów trafiły ponownie np. słynne ogórki spreewaldzkie, musztarda z Budziszyna, wino musujące „Czerwony Kapturek”, wafle Filinchen. Praliny z Halle, Vita Cola z Turyngii czy produkowany w Dreźnie krem czekoladowy z orzechową nutą Nudossi – wszystkie te specjały na nowo podbijają podniebienia Niemców w całym kraju. Przy tym na ironię zakrawa fakt, że do 1990 roku były to często marki imitujące oryginały z Zachodu, ale to swojskie smaki, zapachy i wygląd zapadły wschodniakom w pamięć²⁴. Styl *à la* NRD okazał się skutecznym, przynoszącym zyski chwytem marketingowym i do dziś działają firmy specjalizujące się w sprzedaży takich towarów retro. Wywoływały one wiele emocji u ludzi w różnym wieku, którzy za ich sprawą z sentymentem wracali do swojej dawnej codzienności, a najmłodszemu pokoleniu, które nie doświadczyło opresyjności reżimu Ericha Honeckera, przywodziły na myśl bez troskie dzieciństwo. W sumie jednak byli mieszkańcy Niemiec Wschodnich odbierali to raczej jak egzotyczny folklor. A jeżeli *chętnie wspominają, nie oznacza to wcale, że chcą powrotu NRD. Czynią to, co każdy chętnie robi: po prostu sobie wspominają*²⁵ – stwierdził Thomas Brüssig, pisarz urodzony w Berlinie Wschodnim. Z kolei badający zjawisko socjologowie wyjaśniali, że ostalgia pozwala ludziom odreagować po zjednoczeniowe,

²² P. Cook, *Ostalgie's Not What It Used to Be: The German Television GDR Craze of 2003*, „German Politics and Society” 2004, no. 4, s. 134-150.

²³ T. Ahbe, *Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren*, Erfurt 2005, s. 6.

²⁴ C. Gründer, *Ostprodukte: Kult-Geschmack durch Rondo, Wikana und Bambina*, mdr.de, 4 IX 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/alltag/konsum/ostprodukte-marktwirtschaft-knusperrflocken-rondo-melange-othello-wikana-keks-bambina100.html>, 15 VII 2023. Do 1990 roku wiele wyrobów przemysłowych oferowanych w zachodnioniemieckich sklepach ze względu na niskie koszty produkcji pochodziło z NRD; *West-Kataloge voller Ost-Produkte*, mdr.de, 23 XI 2018, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/kalter-krieg/versandhandel-quelle-west-und-ost-ddr-produkte-katalog-100.html>, 15 VII 2023.

²⁵ T. Brüssig, *Odczuwamy nostalgię, bo jesteśmy ludźmi*, przeł. A. Rosenau, [w:] *Nostalgia. Eseje o tęsknocie...*, s. 38.

nierzadko frustrujące doświadczenia. Zdaniem Klausa Schroedera wielu z nich nadal tęskni za utraconą ojczyzną, w której życie wydawało się łatwiejsze, i w zjednoczonych Niemczech wciąż nie czuje się całkiem u siebie²⁶. Niemniej przestrzegał przed ryzykiem historycznych przekłamań.

W istocie nostalgia rozbudzała tęsknotę za światem, który nigdy nie istniał; tworzyła wyidealizowany obraz NRD w miękkiej wersji, zniekształcając i przesłaniając jej prawdziwy charakter²⁷, co zresztą zdawały się potwierdzać sondaże – o ile w 1990 roku dwie trzecie byłych obywateli Niemiec Wschodnich uznało życie w nich za nie do zniesienia, to w 2009 roku zdaniem blisko połowy ankietowanych miało ono więcej pozytywnych niż negatywnych stron²⁸. *NRD z każdym rokiem staje się piękniejsza. I to nie zasługa samej NRD, lecz dzieje się tak za sprawą pamięci o niej, naznaczonej wieloma rozczarowaniami, które nadeszły później [...]. A im gorsze były własne doświadczenia w tym czasie, tym piękniejsze stawało się wspomnienie o „starej dobrej NRD”*²⁹ – tłumaczył Stefan Wolle. Z kolei badacz dziejów niemieckich Hans-Ulrich Wehler zwracał uwagę, że podobnie było po upadku nazizmu, *gdy większość Niemców uważała, że narodowy socjalizm nie był wcale taki zły, został jedynie niewłaściwie wcielony w życie*³⁰. Krytycy nostalgii nie kryli obaw przed banalizowaniem w ten sposób dyktatury SED i dramatu prześladowanych przez nią osób, o których historyk Hubertus Knabe pisze, że mają powody, by czuć się *poszkodowanymi drugiej kategorii*³¹. Nie można zapominać, że sukcesy władzy

²⁶ K. Schroeder, *Ein Staat – Zwei Gesellschaften? Was Deutsche in Ost und West verbindet und trennt*, [w:] *Dreißig Thesen zur deutschen Einheit*, red. D. Schipanski, B. Vogel, Freiburg im Breisgau 2009, s. 112-122; tenże, *Ein Staat – zwei Gesellschaften? Die Deutschen in Ost und West sind sich immer noch fremd*, „Bayerischer Monatsspiegel. Magazin für Politik, Wirtschaft, Wissenschaft und Kultur” 2010, no. 10, s. 14-16.

²⁷ M. Döpfner, *Keine DDR light*, „Die Welt” 2006, 20 VI; A. Fuhrer, *Hubertus Knabe: „Die DDR wird verharmlost”*, „Focus” 2007, 29 III; S.F. Kellerhoff, *Ein Hauch von Ostalgie*, „Die Welt” 2006, 17 VII.

²⁸ T. Petersen, *Das Ende der „Mauer in den Köpfen”*, Institut für Demoskopie Allensbach, 19 XI 2014, [online] https://www.ifd-allensbach.de/fileadmin/kurzberichte_dokumentationen/FAZ_November_Mauer.pdf, 15 VII 2023; *Die Hälfte der Ostdeutschen findet die DDR gut*, „Die Welt” 2009, 26 VI. W niektórych sondażach, np. przeprowadzonych w kwietniu 2009 roku przez instytut TNS Emnid, pozytywnie o życiu w NRD wyrażała się zdecydowana większość ankietowanych; E. Holtmann, *Die DDR – ein Unrechtsstaat?*, Bundeszentrale für politische Bildung, 11 V 2020, [online] <https://www.bpb.de/themen/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47560/die-ddr-ein-unrechtsstaat/>, 15 VII 2023; *Wie beurteilen Sie rückblickend das Leben in der DDR?*, Statista, 5 V 2023, [online] <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/13027/umfrage/beurteilung-des-lebens-in-der-ddr/>, 15 VII 2023. Tendencja ta nie utrzymała się długo i np. w badaniu instytutu Forsa z sierpnia 2019 roku dwie trzecie pytanых uznało, że obecnie wiedzie im się lepiej niż w NRD. *RTL / n-tv-Trendbarometer / Forsa-Aktuell: 69 Prozent der ehemaligen DDR-Bürger sagen, es gehe ihnen heute besser als vor dem Mauerfall*, Presse Portal, 12 VIII 2019, [online] <https://www.presseportal.de/pm/72183/4345977>, 15 VII 2023.

²⁹ *Glückliche Kindheit oder Diktatur? Streit um die „richtige” DDR-Erinnerung*, mdr.de, 19 V 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/alltag/streit-um-erinnerungen-kindheit-in-der-ddr-100.html>, 15 VII 2023.

³⁰ P. Jendroszczyk, *NRD wędruje na Zachód*, „Rzeczpospolita” 2009, 22 IV.

³¹ H. Knabe, *Opfer zweiter Klasse*, 25 III 2019, [online] <https://hubertus-knabe.de/opfer-zweiter-klasse/>, 15 VII 2023.

miały wysoką cenę, którą przyszło zapłacić, kiedy załamanie gospodarcze ostatecznie przyspieszyło agonię państwa. Ciemną stroną socjalistycznej gospodarki był też mało rozpowszechniony fakt, że przy produkcji wyrobów dla wielu znanych firm zachodnich wykorzystywano robotników przymusowych ze wschodnioniemieckich więzień.

Publiczna dyskusja rozgorzała na nowo po tym, kiedy latem 2022 roku w sprzedaży pojawiły się produkty stylizowane na enerdownskie. Konserwy z makaronem w sosie pomidorowym, wciąż popularną na wschodzie kraju zupą soljanką czy polową grochówką znalazły liczne grono wielbicieli i błyskawicznie zniknęły z półek. Jednak to nie ogromne zainteresowanie klientów wzbudziło niepokój komentatorów, lecz widniejące na etykietach puszek postacie pionierów, przede wszystkim zaś godło NRD – cyrkiel i młot otoczone kłosami. Podkreślali oni, że władze państwowe wciąż nie zakazały używania symboliki komunistycznego reżimu, jak uczyniły to w odniesieniu do pozostałości po narodowym socjalizmie³². W rezultacie do dziś *wiele ofiar komunistycznej dyktatury nie rozumie, dlaczego symbole NRD nie zniknęły z przestrzeni publicznej wraz z jej upadkiem*³³.

ZŁAMANE ŻYCIORYSY

Jak wynikało z badań Schroedera, po ćwierćwieczu jednoczenie się Niemiec miało przebiegać sprawniej, niż wskazywałyby nastroje społeczne, tyle że – konstatował autor – mieszkańcy nowych landów często nie doceniali tego, co przyszło im łatwo, za to chętnie idealizowali dawne czasy³⁴. I choć poziom życia systematycznie się wyrównywał, oni wciąż narzekali, ponieważ w ocenie swej sytuacji za punkt wyjścia nie brali tego, co mieli wcześniej, lecz porównywali się z zamożnymi krajanami z Zachodu. Z upływem lat coraz bardziej popadali w sceptycyzm i rozgoryczenie w poczuciu osobistej porażki, nierzadko zawodowej degradacji. Tych ludzi miał na myśli odpowiedzialny za sprawy wschodnioniemieckie w Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) Martin Dulig, kiedy w 2021 roku mówił o złamanych życiorysach, naznaczonych bezrobociem oraz ciągłą potrzebą wymyślania siebie na nowo³⁵.

Proces scalania okazał się niezwykle kosztowny – dotychczasowy nakład pieniężny szacuje się na 2 bln euro³⁶. Początek XXI wieku przyniósł Niemcom ograniczenie roli

³² DDR-Nostalgieprodukte bei Rewe. Stiftung beklagt Verharmlosung der SED-Diktatur, „Der Spiegel” 9 VIII 2022; N. Koch-Klaucke, Wegen Verharmlosung der SED-Diktatur: Ärger um NVA-Suppe und Pionier-Soljanka: Konserven mit DDR-Symbolen – verschwinden sie jetzt aus den Supermarkt-Regalen?, „Berliner Kurier” 2022, 9 VIII.

³³ H. Knabe, Opfer zweiter Klasse...

³⁴ K. Schroeder, Ostdeutschland 20 Jahre nach dem Mauerfall – eine Wohlbilanzbilanz, Berlin 2009, s. 7.

³⁵ Zum Tag der Deutschen Einheit: Aufbauleistung der Ostdeutschen anerkennen, Angst vor der nächsten Transformation nehmen, Soziale Politik für Dich, 2 X 2021, [online] <https://www.spd-sachsen.de/aufbauleistung-der-ostdeutschen-anerkennen-angst-vor-der-naechsten-transformation-nehmen/>, 15 VII 2023.

³⁶ M.C. Burda, 30 Jahre deutsche Einheit: Wie steht es wirklich?, „Wirtschaftsdienst. Zeitschrift für Wirtschaftspolitik” 2020, vol. 6, s. 390-391.

państwa opiekuńczego, kryzys ekonomiczny, kolejne fale przesiedleńców, imigrantów oraz uchodźców, restrykcje w trakcie pandemii koronawirusa, a ostatnio największą od czasów zjednoczenia podwyżkę cen żywności i energii. Wszystko to sprawiło, iż niewiele już pozostało z wyobrażeń o dobrobycie dla wszystkich, a nierealne oczekiwania jedynie pogłębiały frustrację, co miało swoje konsekwencje.

Systematycznie przeprowadzane badania dowodzą, że mimo upływu ponad 30 lat od zjednoczenia między obu częściami kraju wciąż istnieją znaczne dysproporcje w rozmaitych dziedzinach życia³⁷. We wrześniu 2022 roku na pytanie o różnice i podobieństwa 57% ankietowanych ze Wschodu wskazywało na przewagę rozbieżności, z kolei dla 57% respondentów na Zachodzie dziś Niemców więcej łączy, niż dzieli³⁸. Nadal ponad 40% tych pierwszych określa swą tożsamość przede wszystkim jako wschodnioniemiecką, przy czym im starsze osoby, tym odsetek ten jest wyższy (w grupie wiekowej 60+ wyniósł 52%)³⁹. Jest to o tyle interesujące, że owo przywiązanie do Wschodu to raczej wytwór pozejednoczeniowy, który *karmi się negatywnymi doświadczeniami transformacji*⁴⁰. W czasach NRD jej obywatele uważali się po prostu za Niemców, lecz po przełomie (niem. *Wende*) – jak w historiografii nazywane są lata 1989-1990 – narrację dotyczącą wschodnioniemieckiej identyfikacji naznaczało poczucie deficytu, podporządkowania, zmarginalizowania, a często zwyczajnie ją pomijano⁴¹. Zdaniem historyka Jörga Ganzenmüllera nie ma czegoś takiego jak „wschodni Niemcy”, ale istnieje społeczeństwo wschodnioniemieckie, które wewnątrz jest zróżnicowane inaczej niż zachodnioniemieckie, posiada odmienne kody kulturowe i zostało ukształtowane przez odmienne doświadczenia biograficzne⁴².

Potwierdzają to wydawane przez rząd federalny tzw. raporty o stanie niemieckiej jedności, które od początku lat 90. XX wieku dokumentują postępującą unifikację kraju we wszystkich obszarach. Są one prezentowane co rok jesienią, główna konkluzja zaś sprowadza się każdorazowo do stwierdzenia, że na drodze do jedności osiągnięto już wiele, jednak jeszcze sporo pozostaje do zrobienia. Nie inaczej brzmiała ona w dokumencie, dyskutowanym na forum Bundestagu 14 października 2022 roku. Jednocześnie parlamentarzyści toczyli debatę nad sprawozdaniem pt. „Niemcy Wschodnie.

³⁷ Zob. K. Koźbial, *Polityczne i społeczne konsekwencje zjednoczenia Niemiec dla wschodnich krajów związkowych RFN. Próba bilansu 30 lat*, [w:] *Niemcy 30 lat po zjednoczeniu*, „Przegląd Zachodni” 2020, no. 2, s. 125-142.

³⁸ *Überwiegen zwischen dem Westen und dem Osten Deutschlands eher die Unterschiede oder eher die Gemeinsamkeiten?*, Statista, [online] <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/918339/umfrage/einschaetzung-zu-stand-der-wiedervereinigung-in-west-und-ostdeutschland/>, 15 VII 2023.

³⁹ T. Petersen, *Selbstbewusste Ostdeutsche*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 2020, 23 X.

⁴⁰ J. Ganzenmüller, *Ostdeutsche Identitäten: Selbst- und Fremdbilder zwischen Transformationserfahrung und DDR-Vergangenheit*, *Deutschland Archiv* 24 IV 2020, [online] www.bpb.de/308016, 15 VII 2023.

⁴¹ J. Hensel, W. Engler, *Wer wir sind. Die Erfahrung, ostdeutsch zu sein*, Berlin 2018, s. 57; S. Wolle, *Naród bez ludu. NRD w historii Niemiec*, przeł. B. Andrunik, „Herito. Dziedzictwo, kultura, wspólczesność” 2012, no. 7, s. 46-56.

⁴² J. Ganzenmüller, *Ostdeutsche Identitäten...* Zob. też P. Jendroszczyk, *Enerdowcy nie są grupą etniczną*, „Rzeczpospolita” 2010, 16 IV.

Nowe spojrzenie” (*Bericht des Beauftragten der Bundesregierung für Ostdeutschland 2022 „Ostdeutschland. Ein neuer Blick”*), pierwszym takim w historii, przedłożonym przez pełnomocnika rządu federalnego ds. Wschodnich Niemiec⁴³. Przywołano w nim m.in. dane z aktualnych badań opinii publicznej, według których mimo upływu kilku dekad w zjednoczonych Niemczech kilkadziesiąt procent mieszkańców nowych krajów związkowych czuje się we własnym państwie jak obywatele drugiej klasy⁴⁴.

Wyniki te są symptomatyczne, a zarazem niepokojące, bo przekładają się choćby na stosunek do demokracji i preferencje wyborcze. Jakkolwiek chodzi głównie o subiektywne odczucia, częściej u osób starszych niż młodszych, *gdzieś musi znaleźć ujście oburzenie rzekomym czy faktycznym wykluczeniem, dyskryminacją czy brakiem empatii aż po wrażenie, że elity z zewnątrz, dziennikarze, politycy działają za ich plecami*⁴⁵.

Ugrupowaniem, które świadomie wykorzystuje negatywny potencjał niezadowolonych Niemców ze wschodu, jest istniejąca od 2013 roku Alternatywa dla Niemiec (Alternative für Deutschland, AfD). Przyczynkiem do pojawienia się na niemieckiej scenie politycznej tej partii był światowy kryzys ekonomiczny zapoczątkowany w 2007 roku, jednak pod wpływem masowego napływu uchodźców oraz związanych z nim kwestii bezpieczeństwa i integracji AfD zbiła ogromny kapitał na nastrojach antyimigranckich – z ugrupowania eurosceptycznego przeobraziła się w partię społecznego protestu, z czasem coraz bardziej antyislamską i konserwatywno-narodową. To przyniosło jej sukces w wyborach parlamentarnych z 2017 roku, kiedy dzięki poparciu 12,5% głosujących weszła do Bundestagu i uplasowała się tuż za największymi stronnictwami – chadeków oraz socjaldemokratów⁴⁶. Obecnie jej przedstawiciele zasiadają we wszystkich landtagach z wyjątkiem Szlezwiku-Holsztynu, gdzie w maju 2022 roku nie przekroczyła pięcioprocentowego progu wyborczego (zdobyła 4,4% głosów). Po wyborach w Bremie z 14 maja 2023 roku AfD jest nieobecna również w tamtejszym Zgromadzeniu Obywatelskim. Nie została dopuszczona do głosowania, ponieważ z powodu wewnętrznego konfliktu nie była w stanie wystawić jednej

⁴³ Urząd Pełnomocnika rządu federalnego ds. nowych krajów związkowych (Beauftragter der Bundesregierung für die neuen Bundesländer) powstał na mocy Zarządzenia organizacyjnego kanclerza z 28 października 1998 roku. Jego zadaniem jest inicjowanie, koordynowanie i wspieranie całokształtu polityki niemieckiego rządu wobec tzw. nowych krajów związkowych, czyli – zgodnie z obowiązującą od 2021 roku nomenklaturą – Niemiec Wschodnich. Funkcję tę od grudnia 2021 roku pełni socjaldemokrata Carsten Schneider.

⁴⁴ Zob. *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2021*, Deutscher Bundestag 19. Wahlperiode, Drucksache 19/31840, s. 15; *Bericht des Beauftragten der Bundesregierung für Ostdeutschland 2022. „Ostdeutschland. Ein neuer Blick”*, Berlin 2022, s. 93. Wyniki sondaży, np. *30 Jahre Mauerfall. Umfragen & Analysen*, Infratest dimap, [online] <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/umfragen/aktuell/30-jahre-mauerfall/>, 15 VII 2023; *30 Jahre Einheit: Ost-deutsche weiterhin weniger zufrieden mit der Demokratie*, Infratest dimap, [online] <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/ard-deutschlandtrend/2020/oktober/>, 15 VII 2023.

⁴⁵ *Niemiecki historyk ostrzega przed populizmem. „Odreagowanie”*, Deutsche Welle, 13 VIII 2018, [online] <https://p.dw.com/p/334hN>, 15 VII 2023.

⁴⁶ K. Gelles, *Wyborcze tsunami i niemiecka gra w kolory*, [w:] *Zagadnienia polityki wewnętrznej*, red. tejże, Wrocław 2018, s. 93.

listy wyborczej⁴⁷. Wysokie notowania partia ta osiąga przede wszystkim w nowych krajach związkowych – 23,5% w Brandenburgii (2019), 16,7% w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (2021), 27,5% w Saksonii (2019), 20,8% w Saksonii-Anhalt (2021) i 23,5% w Turynгии (2019), a spektakularne wyniki w połączeniu ze zwiększającą się frekwencją wyborczą są szeroko komentowane z rosnącym niepokojem⁴⁸. Niemal we wszystkich wymienionych landach regionalne oddziały AfD zostały uznane przez Urząd Ochrony Konstytucji (Bundesamt für Verfassungsschutz) za podejrzane o prawicowy ekstremizm, zagrażający porządkowi konstytucyjnemu RFN⁴⁹.

Trzeba pamiętać, że tego typu formacje kierujące się populistyczną strategią czerpią siłę z drażliwych kwestii społecznych i konfliktów, umiejętnie grając na uczuciach swych zwolenników. Gdy kryzysy – finansowy, a następnie uchodźczy i migracyjny z 2015 roku – dobiegły końca i opadły emocje, temat przestał być nośny, więc AfD zaczęła poszukiwać dla siebie nowego paliwa wyborczego. Ulegała przy tym dalszej radykalizacji, lecz nie wpłynęło to na jej popularność, co więcej, w badaniach *brakuje dowodów na to, że szkodzi jej, gdy określana jest jako populistyczna, ekstremistyczna, radykalna lub nazywana „nazistami” czy „faszystami”*⁵⁰. Im powszechniejsza w polityce i świecie mediów niezgoda na działania i metody AfD, tym bardziej zdaje się rosnać potencjał, który mogłaby ona zmobilizować na swoją korzyść⁵¹.

Paradoksalnie AfD osiąga sukces dzięki swojemu prawicowemu radykalizmowi, a nie pomimo niego. Jej obecna oferta trafia na podatny grunt na wschodzie kraju, gdzie popiera ją mniej więcej co piąty, gdzieniegdzie nawet co czwarty mieszkaniec, szczególnie młodzi mężczyźni. Dzieje się tak, ponieważ zdaniem ekspertów dawnej NRD brakuje dynamiki. Powstała co prawda infrastruktura, *są autostrady, wysprzątane ulice i wyremontowane miasta, ale nie ma życia. To region „złamanych życiorysów”*⁵², a utrzymująca się stagnacja jedynie pogłębia owo poczucie niemocy i politycznego wyalienowania. Jej mieszkańcy czują się pozbawieni wpływu na politykę, a przy tym uzależnieni od woli decydentów u władzy. Równocześnie wyraźnie spada zaufanie do demokracji – dwie trzecie z nich krytycznie ocenia jej funkcjonowanie w Niemczech⁵³. Istotną rolę odgrywa eneradowska

⁴⁷ *Wer sind die Bürger in Wut?*, „Der Spiegel” 2023, 14 V.

⁴⁸ Pewien wyjątek stanowi Berlin, gdzie – prawdopodobnie z powodu wcześniejszego podziału w wyborach do landowego parlamentu, czyli Izby Deputowanych, z lutego 2023 roku – zdobyła ona jedynie 8% głosów. Przy czym i tu częściej głosowali na nią mieszkańcy wschodniobерlińskich okręgów wyborczych.

⁴⁹ J. Schneider, *Verfassungsschutz darf die ganze AfD als rechtsextremen Verdachtsfall einstufen*, „Süddeutsche Zeitung” 2022, 8 III.

⁵⁰ V. Neu, S. Pokorny, *Wahlanalyse. Landtagswahl in Thüringen am 27. Oktober 2019*, Konrad Adenauer Stiftung, 28 X 2019, s. 5, [online] <https://www.kas.de/de/einzeltitel/-/content/wahlanalyse-landtagswahl-in-thueringen-am-27-oktober-2019>, 15 VII 2023.

⁵¹ D. Neurer, *Warum die AfD im Osten so stark ist – und welche Folgen das für die Wirtschaft hat*, „Handelsblatt” 2022, 22 XII.

⁵² M. Lis, *AFD wygrało dzięki NRD. „Złamane życiorysy. Niemcy nie zrosły się tak, jakby chcieli tego politycy”*, money.pl, 25 IX 2017, [online] <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/afd-wybory-niemcy-nrd-rfn,187,0,2369211.html>, 15 VII 2023.

⁵³ *Bericht des Beauftragten...*, s. 92; J. Emendörfer, *Nur noch 39 Prozent der Ostdeutschen sind mit der Demokratie zufrieden*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 28 IX 2022, [online] <https://www.rnd.>

spuścizna w postaci bardziej konserwatywnej, podatnej na radykalizację kultury politycznej. To również efekt zaniedbań rządzących już po zjednoczeniu, kiedy powstawały grupy neonazistowskie, zwłaszcza w nowych krajach związkowych. Ich przemoc „spod znaku kija bejsbolowego” naznaczyła lata 90. XX wieku. Temat pozostaje przemilczany i wciąż nieprzepracowany, a przecież wielu z tego pokolenia zasila dziś elektorat AfD⁵⁴.

Wśród wschodnioniemieckich wyborców nie jest zakorzeniona tradycja przywiązania do określonego ugrupowania, co przez dziesięciolecia cechowało zwolenników partii masowych (socjaldemokratycznej czy chadeckiej). W rezultacie są oni nieprzewidywalni i zmienni pod względem politycznych preferencji. Stwarza to szansę partii, która – wydawać by się mogło – była już spisana na straty⁵⁵. Co zatem decyduje o popularności AfD? Wykorzystując znany efekt oblężonej twierdzy jej politycy (warto przy tym zauważyć, że wielu pochodzi z zachodnich landów) natychmiast podchwytyją i instrumentalizują pogłębiającą się niechęć mieszkańców Wschodu do przemian, modernizacji i obcych⁵⁶. Podsycają nieustannie obawy wschodniaków przed wszystkim, co nowe, inne i nieznane⁵⁷, a dotyczy to w zasadzie każdej dyskutowanej publicznie kwestii, m.in. przeobrażeń modelu rodziny, zmian klimatycznych, restrykcji w trakcie pandemii koronawirusa, wojny na Ukrainie czy – ostatnio – wzrostu inflacji i wysokich cen. Innymi słowy, Alternatywa dla Niemiec szczególnie na wschodzie kraju skutecznie *zarządza niezadowoleniem*⁵⁸. Pod hasłem „Najpierw nasz kraj!” (*Unser Land zuerst!*) jej liderzy kreują się na reprezentantów „prawdziwej” woli narodu i współczesnych bojowników o wolność⁵⁹, a w swej retoryce stawiają na resentymenty. Jak wspomniano, ostatnio w nowych landach powraca poczucie rozczarowania i zawiedzionych 30 lat temu nadziei. Toteż nieprzypadkowo slogany na wiecach i plakatach wyborczych AfD nawiązują do czasów przełomu⁶⁰. Pojawiają się na nich m.in. słynne wezwanie protestujących wówczas obywateli NRD „Jesteśmy jednym narodem” (*Wir sind ein Volk*), apel o wzięcie spraw w swoje ręce „Dokończ przełom” (*Vollende die Wende*), czy – już niemal rodem z nazistowskiej retoryki – „Wschód powstaje!” (*Der Osten steht auf!*).

de/politik/ostdeutschland-nur-noch-39-prozent-sind-mit-der-demokratie-zufrieden-HA4XNGHB35EETKEZAS6DYI4FQE.html, 15 VII 2023.

⁵⁴ Ch. Bangel, *#Baseballschlägerjahre*, „Die Zeit” 2019, 1 XI.

⁵⁵ T. Lehning, *Ostdeutschland wählt die AfD nicht aus Protest*, mdr.de, 27 IX 2021, [online] www.mdr.de/nachrichten/deutschland/wahlen/bundestagswahl/wahlanalyse-ergebnis-afd-osten-cdu-100.html, 15 VII 2023.

⁵⁶ S. Berg, *Hass auf Flüchtlinge. Das Erbe der DDR*, „Der Spiegel” 2016, 3 X.

⁵⁷ M. Quent, N. Dittmer, *Erfolge der AfD. Weshalb die Rechten im Osten so stark sind*, Deutschlandfunk Kultur, 27 IX 2021, [online] www.deutschlandfunkkultur.de/erfolge-der-afd-weshalb-die-rechten-im-osten-so-stark-sind-100.html, 15 VII 2023.

⁵⁸ *Politikverdrossenheit im Osten: „Die AfD verwaltet die bundesdeutsche Unzufriedenheit”*, „Die Welt”, 29 IX 2022, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=A27jEdfWSdc>, 15 VII 2023.

⁵⁹ Zob. *Programm für Deutschland. Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, [online] https://www.afd.de/wp-content/uploads/2018/01/Programm_AfD_Online-PDF_150616.pdf, 15 VII 2023.

⁶⁰ B. Baumann, *AfD kapert vor den Wahlen im Osten die Wende von 1989*, „Der Standard” 2019, 22 VIII; *Propagandisten der neuen Wende*, „Berliner Zeitung” 2019, 14 XI.

ZAKOŃCZENIE

Pamięć o enerdowskiej przeszłości z całą jej spuścizną pozostaje we współczesnych Niemczech wciąż żywa. Dyskusja dotycząca produktów retro na sklepowych półkach, która przetoczyła się przez media w 2022 roku, jak w soczewce skupiła problematykę traktowania wschodnioniemieckiego dziedzictwa, balansującego między sentymentalną podróżą do czasów NRD a ostrą krytyką jej polityki i surową oceną ówczesnej rzeczywistości⁶¹. Wynika to nie tylko z nadal toczących się procesów scalania obu części kraju; jest tak przede wszystkim za sprawą jego mieszkańców o wciąż odmiennych mentalnościach, co z kolei przekłada się na różne postawy i poglądy. Dekad oddziaływania komunistycznego systemu *nie da się ot tak, strząsnąć. Tamten czas naznaczył ludzi, do dziś tkwi w zakamarkach umysłów*⁶², nawet najmłodszego pokolenia urodzonego jeszcze w NRD, jako że jego socjalizacja po 1990 roku przebiegała w znacznej mierze w enerdowskim kontekście⁶³. Uznanie specyficznie wschodnioniemieckich doświadczeń i osiągnięć życiowych powinno stanowić ważny wkład w debatę o przeszłości i wzajemnym szacunku, która dotąd w RFN w dalszym ciągu nie wybrzmiała⁶⁴.

Badania opinii publicznej potwierdzają istnienie tych rozbieżności, nasilających się w momentach kryzysowych, których w ostatnich latach nie brakuje. Tego rodzaju okoliczności czynią społeczeństwo podatnym na populistyczną retorykę, w rezultacie jeszcze bardziej pogłębiają jego polaryzację. Remedium pozostaje staranna i konsekwentna edukacja obywatelska, która wyposaży ludzi w rzetelną wiedzę o zasadach funkcjonowania demokratycznego państwa oraz w znajomość kontekstu historycznego⁶⁵.

BIBLIOGRAFIA

- 30 Jahre Einheit: Ostdeutsche weiterhin weniger zufrieden mit der Demokratie, Infratest dimap, [online] <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/ard-deutschland-trend/2020/oktober/>.
- 30 Jahre Mauerfall. Umfragen & Analysen, Infratest dimap, [online] <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/umfragen/aktuell/30-jahre-mauerfall/>.

⁶¹ Zob. też C. Pollmer, *Deutsche Einheit: Zwischen Schlechtrednern und Schönfärbern*, „Süddeutsche Zeitung” 2019, 3 X.

⁶² J. Trenkner, *Niemiecki homo sovieticus*, „Tygodnik Powszechny” 2007, no. 18.

⁶³ Zob. K. Gelles, *Wschodnioniemieckie pokolenie przelomu*, [w:] *Europa Środkowa i Wschodnia. Dekady wolności – czas przemian*, t. 2: *Przemiany polityczne w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 roku*, red. M. Adamczyk, M. Siekierka, M. Lubicz Miszewski, Poznań 2021, s. 15-34.

⁶⁴ *Zum Tag der Deutschen Einheit...*

⁶⁵ M. Naím, *Zemsta władzy. Jak autokraci na nowo tworzą politykę XXI wieku*, przeł. V. Dobosz, D. Kaczor, Katowice 2022, s. 409-433.

- Ahbe T., *Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren*, Erfurt 2005.
- Aufklärung über DDR-Diktatur – auch ein Mittel gegen Kreml-Propaganda* [wywiad z Cezarym Bazydłą], mdr.de, 20 V 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/politik-gesellschaft/enquete-kommission-markus-meckel-102.html>.
- Bangel Ch., *#Baseballschlaegerjahre*, „Die Zeit” 2019, 1 XI.
- Baumann B., *AfD kapert vor den Wahlen im Osten die Wende von 1989*, „Der Standard” 2019, 22 VIII.
- Berg S., *Hass auf Flüchtlinge. Das Erbe der DDR*, „Der Spiegel” 2016, 3 X.
- „Der Begriff SED-Diktatur trifft es besser”. *Das Interview führte Carolin Fromm*, NDR, 7 X 2019, [online] <https://www.ndr.de/geschichte/Der-Begriff-SED-Diktatur-trifft-es-besser,unrechtsstaat100.html>.
- Bericht des Beauftragten der Bundesregierung für Ostdeutschland 2022. „Ostdeutschland. Ein neuer Blick”*, Berlin 2022.
- Böckenförde E.-W., *Rechtsstaat oder Unrechtsstaat?*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 2015, 13 V.
- Brussig T., *Odczuwamy nostalgię, bo jesteśmy ludźmi*, przeł. A. Rosenau, [w:] *Nostalgia. Eseje o tęsknocie za komunizmem*, red. F. Modrzejewski, M. Sznajderman, Wołowiec 2002.
- Burda M.C., *30 Jahre deutsche Einheit: Wie steht es wirklich?*, „Wirtschaftsdienst. Zeitschrift für Wirtschaftspolitik” 2020, vol. 6, <https://doi.org/10.1007/s10273-020-2662-y>.
- Cook P., *Ostalgie’s Not What It Used to Be: The German Television GDR Craze of 2003*, „German Politics and Society” 2004, vol. 22, no. 4, <https://doi.org/10.3167/gps.2004.220405>.
- DDR-Erbe: Kein Interesse*, „Die Tageszeitung” 1994, 10 X.
- DDR-Nostalgieprodukte bei Rewe. Stiftung beklagt Verharmlosung der SED-Diktatur*, „Der Spiegel” 2022, 9 VIII.
- Döpfner M., *Keine DDR light*, „Die Welt” 2006, 20 VI.
- Dreißig Thesen zur deutschen Einheit*, red. D. Schipanski, B. Vogel, Freiburg im Breisgau 2009.
- Emendörfer J., *Nur noch 39 Prozent der Ostdeutschen sind mit der Demokratie zufrieden*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 28 IX 2022, [online] <https://www.rnd.de/politik/ostdeutschland-nur-noch-39-prozent-sind-mit-der-demokratie-zufrieden-HA4XNGHB35EETKEZAS6DYI4FQE.html>.
- Fast jeder zweite Wessi war noch nie im Osten*, „Der Spiegel” 2006, 27 XII.
- Fuhrer A., *Hubertus Knabe: „Die DDR wird verharmlost”*, „Focus” 2007, 29 III.
- Ganzenmüller J., *Ostdeutsche Identitäten: Selbst- und Fremdbilder zwischen Transformationserfahrung und DDR-Vergangenheit*, *Deutschland Archiv*, 24 IV 2020, [online] <http://www.bpb.de/308016>.
- Gauck J., *Wspomnienia. Zima latem – wiosna jesieni*, współpr. H. Hirsch, przeł. B. Ostrowska, Warszawa 2014.
- Gelles K., *Wschodnioniemieckie pokolenie przelomu*, [w:] *Europa Środkowa i Wschodnia. Dekady wolności – czas przemian*, t. 2: *Przemiany polityczne w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 roku*, red. M. Adamczyk, M. Siekierka, M. Lubicz Miszewski, Poznań 2021.
- Gelles K., *Wyborcze tsunami i niemiecka gra w kolory*, [w:] *Zagadnienia polityki wewnętrznej*, red. K. Gelles, Wrocław 2018, <https://doi.org/10.19195/2084-252X.26.7>.

- Glückliche Kindheit oder Diktatur? Streit um die „richtig“ DDR-Erinnerung*, mdr.de, 19 V 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/alltag/streit-um-erinnerungen-kindheit-in-der-ddr-100.html>.
- Gründer C., *Ostprodukte: Kult-Geschmack durch Rondo, Wikana und Bambina*, mdr.de, 4 IX 2022, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/alltag/konsum/ostprodukte-marktwirtschaft-knusperflocken-rondo-melange-othello-wikana-keks-bambina100.html>.
- Die Hälfte der Ostdeutschen findet die DDR gut*, „Die Welt“ 2009, 26 VI.
- Hensel J., Engler W., *Wer wir sind. Die Erfahrung, ostdeutsch zu sein*, Berlin 2018.
- Holtmann E., *Die DDR – ein Unrechtsstaat?*, Bundeszentrale für politische Bildung, 11 V 2020, [online] <https://www.bpb.de/themen/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47560/die-ddr-ein-unrechtsstaat/>.
- Huhnholz S., *Geschichte/Gedenken*, [w:] *Handbuch Staat*, red. R. Voigt, Wiesbaden 2018, https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_41.
- Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2021*, Deutscher Bundestag 19. Wahlperiode, Drucksache 19/31840.
- Jendroszczyk P., *Enerdowcy nie są grupą etniczną*, „Rzeczpospolita” 2010, 16 IV.
- Jendroszczyk P., *NRD wędruje na Zachód*, „Rzeczpospolita” 2009, 22 IV.
- Jesse E., *War die DDR ein Unrechtsstaat?*, Konrad Adenauer Stiftung, [online] <https://www.kas.de/de/web/extremismus/linksextremismus/war-die-ddr-ein-unrechtsstaat>.
- Juchniewicz J., *Status i rola opozycji parlamentarnej niemieckiego Bundestagu – zagadnienia wybrane*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, no. 1.
- Karwat M., *Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy*, „Studia Politologiczne” 2010, no. 17.
- Keil L.-B., *Lothar de Maizière hält DDR nicht für einen Unrechtsstaat*, „Die Welt” 2010, 24 VIII.
- „Kein totaler Unrechtsstaat”: DDR-Äußerungen bringen Ministerpräsident in Bedrängnis*, „Der Spiegel” 2009, 22 III.
- Kellerhoff S.F., *Ein Hauch von Ostalgie*, „Die Welt” 2006, 17 VII.
- Klischie olé. Meckerossi, Besserwessi, „Der Spiegel” 2007, 13 IV.
- Knabe H., *Opfer zweiter Klasse*, 25 III 2019, [online] <https://hubertus-knabe.de/opfer-zweiter-klasse/>.
- Koch-Klaucke N., *Wegen Verharmlosung der SED-Diktatur: Ärger um NVA-Suppe und Pionier-Soljanka: Konserven mit DDR-Symbolen – verschwinden sie jetzt aus den Supermarkt-Regalen?*, „Berliner Kurier” 2022, 9 VIII.
- Koźbial K., *Polityczne i społeczne konsekwencje zjednoczenia Niemiec dla wschodnich krajów związkowych RFN. Próba bilansu 30 lat*, [w:] *Niemcy 30 lat po zjednoczeniu*, „Przegląd Zachodni” 2020, no. 2.
- Lehning T., *Ostdeutschland wählt die AfD nicht aus Protest*, mdr.de, 27 IX 2021, [online] www.mdr.de/nachrichten/deutschland/wahlen/bundestagswahl/wahlanalyse-ergebnis-afd-osten-cdu-100.html.
- Lis M., *AFD wygrało dzięki NRD. „Złamane życiorysy. Niemcy nie zrosły się tak, jakby chcieli tego politycy”*, money.pl, 25 IX 2017, [online] <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/afd-wybory-niemcy-nrd-rfn,187,0,2369211.html>.

- Lorenz J., *Die DDR ein Unrechtsstaat? Streit um Deutungshoheit*, „Die Tageszeitung” 2019, 8 X.
- Malicki K., *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa 2012.
- Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”*, Baden-Baden 1995.
- Meckel M., *Osobista historia wolności. Wspomnienia*, przeł. A. Grzybkowska, Warszawa–Berlin 2023, <https://doi.org/10.24425/144664>.
- Müller J.-W., *Rozliczenie z ernerdowską przeszłością – rewizja procesu*, „Res Publica Nowa” 2009, no. 7.
- Naím M., *Zemsta władzy. Jak autokraci na nowo tworzą politykę XXI wieku*, przeł. V. Dobosz, D. Kaczor, Katowice 2022.
- Neu V., Pokorný S., *Wahlanalyse. Landtagswahl in Thüringen am 27. Oktober 2019*, Konrad Adenauer Stiftung, 28 X 2019, [online] <https://www.kas.de/de/einzeltitel/-/content/wahlanalyse-landtagswahl-in-thueringen-am-27-oktober-2019>.
- Neurer D., *Warum die AfD im Osten so stark ist – und welche Folgen das für die Wirtschaft hat*, „Handelsblatt” 2022, 22 XII.
- Niemiecki historyk ostrzega przed populizmem. „Odreagowanie”, DW, 13 VIII 2018, [online] <https://p.dw.com/p/334hN>.
- Petersen T., *Das Ende der „Mauer in den Köpfen”*, Institut für Demoskopie Allensbach, 19 XI 2014, [online] https://www.ifd-allensbach.de/fileadmin/kurzberichte_dokumentationen/FAZ_November_Mauer.pdf.
- Petersen T., *Selbstbewusste Ostdeutsche*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 2020, 23 X.
- Pilz M., „Dritte Generation”. *Die ersten Ossis mit Visionen*, „Die Welt” 2013, 6 XII.
- Politikverdrossenheit im Osten: „Die AfD verwaltet die bundesdeutsche Unzufriedenheit”*, „Die Welt”, 29 IX 2022, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=A27jEdfWSdc>.
- Pollmer C., *Deutsche Einheit: Zwischen Schlechtrednern und Schönfärbern*, „Süddeutsche Zeitung” 2019, 3 X.
- Programm für Deutschland. Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, [online] https://www.afd.de/wp-content/uploads/2018/01/Programm_AfD_Online-PDF_150616.pdf.
- Propagandisten der neuen Wende*, „Berliner Zeitung” 2019, 14 XI.
- Quent M., Dittmer N., *Erfolge der AfD. Weshalb die Rechten im Osten so stark sind*, Deutschlandfunk Kultur, 27 IX 2021, [online] www.deutschlandfunkkultur.de/erfolge-der-afd-weshalb-die-rechten-im-osten-so-stark-sind-100.html.
- RTL / n-tv-Trendbarometer / Forsa-Aktuell: *69 Prozent der ehemaligen DDR-Bürger sagen, es gehe ihnen heute besser als vor dem Mauerfall*, Presse Portal, 12 VIII 2019, [online] <https://www.presseportal.de/pm/72183/4345977>.
- Russlandpolitik: Zwei Drittel sehen größere Spaltung zwischen Ost- und Westdeutschen*, mdr.de, 3 X 2022, [online] <https://www.mdr.de/nachrichten/deutschland/gesellschaft/umfrage-deutsche-einheit-104.html>.
- Schlußbericht der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit”*, Deutscher Bundestag 13. Wahlperiode, Drucksache 13/11000.

- Schneider J., *Verfassungsschutz darf die ganze AfD als rechtsextremen Verdachtsfall einstufen*, „Süddeutsche Zeitung” 2022, 8 III.
- Schroeder K., *Ostdeutschland 20 Jahre nach dem Mauerfall – eine Wohlbilanz*, Berlin 2009.
- Schroeder K., *Ein Staat – zwei Gesellschaften? Die Deutschen in Ost und West sind sich immer noch fremd*, „Bayerischer Monatsspiegel. Magazin für Politik, Wirtschaft, Wissenschaft und Kultur” 2010, no. 10.
- Schroeder K., *Ein Staat – Zwei Gesellschaften? Was Deutsche in Ost und West verbindet und trennt*, [w:] *Dreißig Thesen zur deutschen Einheit*, red. D. Schipanski, B. Vogel, Freiburg 2009.
- Sonne W., *War die DDR ein Unrechtsstaat? Ja, was denn sonst!*, „Cicero. Magazin für politische Kultur”, [online] <https://www.cicero.de/innenpolitik/unrechtsstaat-debatte-die-totalitaere-rechtsstaatslogik-der-linken/58313>.
- Stasi-Unterlagen-Archiv in Zahlen, [online] <https://www.stasi-unterlagen-archiv.de/ueber-uns/bstu-in-zahlen/>.
- Traba R., *Polska i niemiecka kultura pamięci*, [w:] *Interakcje. Leksykon komunikowania polsko-niemieckiego*, red. A. Gall i in., t. 2, Wrocław 2015.
- Trenkner J., *Niemiecki homo sovieticus*, „Tygodnik Powszechny” 2007, no. 18.
- Trenkner J., *Niemieckie lustro*, rozmawiała P. Gulińska-Jurgiel, przeł. A. Szyba, wstęp A. Boniecki, Warszawa 2011.
- Umfrage: *Jeder sechste Westdeutsche war nach 1989 noch nicht im Osten*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 7 XI 2019, [online] <https://www.rnd.de/politik/umfrage-jeder-sechste-westdeutsche-war-nach-1989-noch-nicht-im-osten-VPI4SJVLE6NEX7ZSIYQN55ZKCM.html>.
- Überwiegen zwischen dem Westen und dem Osten Deutschlands eher die Unterschiede oder eher die Gemeinsamkeiten?, Statista, [online] <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/918339/umfrage/einschaetzung-zu-stand-der-wiedervereinigung-in-west-und-ostdeutschland/>.
- Wer sind die Bürger in Wut?, „Der Spiegel” 14 V 2023.
- West-Kataloge voller Ost-Produkte, mdr.de, 23 XI 2018, [online] <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/kalter-krieg/versandhandel-quelle-west-und-ost-ddr-produkte-katalog-100.html>.
- Wie beurteilen Sie rückblickend das Leben in der DDR?, Statista, 5 V 2023, [online] <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/13027/umfrage/beurteilung-des-lebens-in-der-ddr/>.
- Wolle S., *Naród bez ludu. NRD w historii Niemiec*, przeł. B. Andrunik, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność” 2012, no. 7.
- Wóycicki K., *Niemiecka pamięć. Rozrachunek z przeszłością NRD i przemiany niemieckiej świadomości historycznej*, Warszawa 2011.
- Ziegegeist J., *DDR-(N)Ostalgie in deutschen Nachwende-Spielfilmen von 1990 bis 2006. Zwischen Kritik und Kult*, „Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte” 2011, vol. 13, <http://www.jstor.org/stable/23346911>.
- Zum Tag der Deutschen Einheit: *Aufbauleistung der Ostdeutschen anerkennen, Angst vor der nächsten Transformation nehmen*, Soziale Politik für Dich, 2 X 2021, [online] <https://www.spd-sachsen.de/aufbauleistung-der-ostdeutschen-anerkennen-angst-vor-der-naechsten-transformation-nehmen/>.

Katarzyna GELLES – doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego, politolog, niemcoznawca, pracownik naukowy i nauczyciel akademicki. Pracuje w Zakładzie Badań Niemcoznawczych Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje na dziejach państw niemieckich od XIX wieku po współczesność z uwzględnieniem polityki wewnętrznej i zagranicznej oraz przeobrażeń polityczno-społecznych. Autorka licznych monografii, artykułów oraz omówień poświęconych szeroko pojętym tematom niemcoznawczym, m.in. książek: *Trzecia Rzesza w ujęciu raportów Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sopade)* (2003), *Niemiecka polityka wschodnia* (2007), *Niemiecka Republika Demokratyczna wobec zachodnich mocarstw okupacyjnych* (2011), *Róża Luksemburg* (2023). Współautorka książki *Afery polityczne w Republice Federalnej Niemiec. Przebieg, akto-rzy, skutki* (2021).